

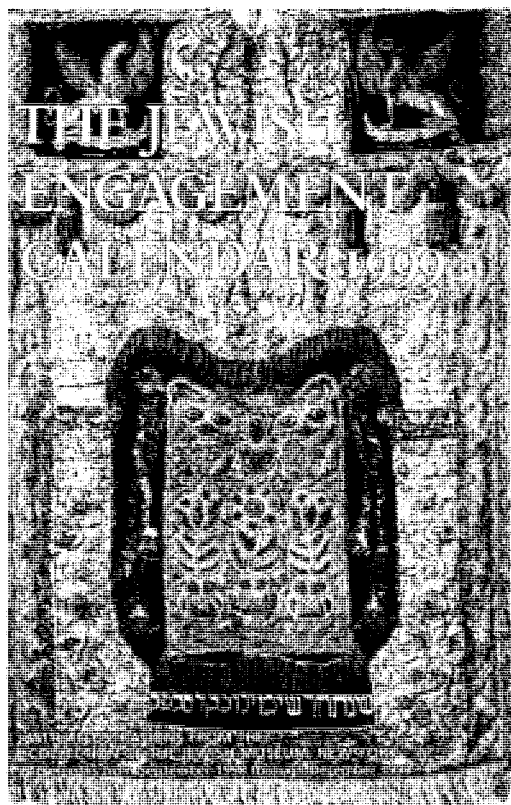
Frankfurt után

Másodszor jelentkezünk ezzel a rovatunkkal, s ebből, úgy látszik, tradíció lesz. Annál is inkább, mert ez a két év főpróbának számított a jövő évi Schwerpunkton való részvételünkre, ahol saját magunkon kívül – mint minden kiadó – az egész magyar kultúrát s ezen belül a magyar zsidó múltat és jövőt igyekszünk képviselni. Terveinkről és a megvalósulás folyamatáról a jövő évi számainkban folyamatosan beszámolunk. Szintén a becsvágvaink közé tartozik, hogy jövő júniusban először a kétévente megrendezésre kerülő *Jeruzsálemi Nemzetközi Könyvvásáron* is részt vegyünk.

Az idén is folytatódott a *Hugh Lauter Levin Associates Kiadóval* a kapcsolatunk. Az idén levelezési félreértés folytán nem a híres határidő naplójuk, hanem a falinaptáruk érkezett meg Honkongból, ahonnan az egész világot ellátják gyönyörű zsidó képzőművészeti kiadványaikkal. Ez a falinaptár a New York-i Zsidó Múzeum anyagából válogatott illusztrációkat, s egyetlen előfizetőnk sem küldte vissza, mert nem azt a határidő naplót kapta, amelynek a címlapját itt bemutatjuk. Mostantól fogva egyaránt meg lehet rendelni a jövő évi határidő naplót és fali naptárt, amelyről részleteket a következő számunkban közlünk. Hugh Lauter Levin úrral egy nagy „projectbe”-fába is vágtuk a fejszénket: egy magyar zsidóságról szóló reprezentatív albumba, amelynek csak a makettjét állítjuk ki Frankfurtban, s 2000-re adjuk ki angol nyelven.

A kiadó nemcsak zsidó képzőművészettel foglalkozik, legfrissebb albumuk Michelangelo művészetét mutatja be. Izrael ötvenedik születésnapja alkalmából *Spectacular Israel* címmel jelentették meg a scannerbe be nem férő, szokatlanul hosszú, téglalap alakú albumot Shai Ginott szerkesztésében és Amotz Asa-El szövegével. Az album koncepciója a természeti szépség, a Biblia tájai és a modernitás harmóniájának bemutatása.

Az idei év legnagyobb szerűbb találkozása a *Philo Kiadóval* s két kedves-lelkes vezetőjével, Axel és Irmela Rütterssel esett meg. Mindjárt bővebben is olvashatunk a kiadóról, s egyik, a mi kiadói tervünkbe is bekerülő kiadványáról. Velük valósult meg először az, ami a könyvvásár igazi célja: az egy-egy országban született szellemi termékek cseréje. A Philo a frankfurti Schwerpunktra megjelenteti a Heller Ágnessel készített *Bicikliző majom* című könyvünket, valamint velünk közösen Walter Piesch *A magyar zsidóság belépése a modernitásba* című tanulmánygyűjteményét, amelynek a darabjai a *Múlt és Jövőben* láttak napvilágot. (Jövő évben ezt mi magyarul adjuk ki.) A Philo jelezte, hogy érdeklődik a magyar zsidóság szellemi termékei iránt, s remélhetőleg még sok könyvet jelentetünk meg egymás műhelyéből.



Nemes Péter

A zsidó Heine

Heinrich Heine: *Prinzessin Sabbat*:
Über Juden und Judentum
Herausgegeben und eingeleitet
von Paul Peters
Bodenheim, Philo, 1997.
697 oldal

Heinrich Heine (1797–1856) zsidóságának problémája a modern európai szellemtörténet egyik jellegzetes állomása: az ő esetében beszélhetünk először teljes egészében tudatosan átélt és saját szel-

lemi fejlődését is meghatározó identitásproblémáról, asszimilációról mint „létkérdésről”. Saját ironikus állítása szerint keresztlevele volt „a belépőjegye az európai kultúrába”. A német–zsidó viszony egyik legparadoxabb figurája ő, aki a *Buch der Liebe* verseivel szinte azonnal alap-
elemévé vált a széles körben olvasott német kánonnak, s aki ugyanakkor zsidósága miatt nem juthatott a porosz államban egyetemi álláshoz, bár sokáig ettől remélte anyagi stabilitását (s részben en-

nek érdekében keresztelkedett ki). Heine egyszerre volt külső és belső emigrációban – egyrészt Franciaországban töltött évei miatt, másrészt zsidósága által, ami bizonyos kérdésekben alapvetően meghatározta a korabeli közfelfogással mindig szembe-
helyezkedő álláspontját. Mai szemmel nézve is rendkívül erősen asszimilált zsidónak mondhatni, ám ettől függetlenül saját bőrén is gyakran kellett megtapasztalnia korának erős antiszemitizmusát (politikai ellenfelei például rendszeresen használ-

ták föl az antiszemitizmus retorikáját Heine elleni támadásai során). Művészetében a zsidó témák aránylag ritkák: pályája elején (1823–1825) írt egy be nem fejezett zsidó témájú elbeszélést (*Der Rabbi von Bacherach*), amit 1840-ben egészített ki egy töredékes, harmadik fejezettel, és így adott ki (1840-ben), illetve az élete végén, hosszú betegsége alatt írta *Hebräische Melodien*t, aminek középpontjában a *Jehuda ben Halevy* című, igen hosszú vers áll. A zsidó Heinének egy sokkal teljesebb képét ismerhetjük most meg a német Philo kiadó nagyszabású vállalkozásán keresztül: az 1997-ben megjelent, majdnem 700 oldalas gyűjteményük tartalmazza Heinének gyakorlatilag minden zsidósággal kapcsolatos írásos feljegyzését. Az igen szép kiállítású könyv aprólékos filológiai munka eredménye – a nemrég lezárult teljes kritikai Heine-kiadást felhasználva valóban a teljesség igényével gyűjti össze mindazt, amit Heine zsidó témával kapcsolatban valaha lejegyzett. A könyvben található verseket, útirajzokat, újságcikkeket, novellát, részleteket egy drámából, illetve levelekből, visszaemlékezésekből; néhány soros feljegyzéseket éppúgy, mint hosszabb, teljességükben szereplő műveket is. Ennek a szerzőgazó íráshalmaznak egy nagyon ügyesen átgondolt szerkesztés ad valamiféle egységet: a kötet nem tartja magát a filológiai pontos kiadásokban megszokott szigorú kronológiához – bár nem is veti el teljesen, egyszerűen csak nem tekinti elsődleges szempontnak –, hanem tematikus gravitációs pontok köré szervezi az írásokat. Az első ilyen gravitációs pont a gyermekkor, a család, aztán a kikeresztelkedés körüli korszak, majd az *Útirajzok* Heinéje, az első újságírói korszak bemutatása következik. A negyedik fejezet a párizsi évtizedek első felének írásaiból merít, ez áll a legtávolabb a konkrétan zsidó témáktól, bár – s nyilván ennek a tételnek grandiózus bizonyítéka ez a kötet – Heine életművében a zsidóság egyfajta bűvópatakként mindig jelen van. Az ötödik fejezet az 1840-es damaszkuszi zsidóellenes zavargások kapcsán írt cikkek köré épül, és általában a kései publicisztikából válogat; a hatodik újra visszatér a családnál: szerző eleme az az elkeseredett vita, amit Heine rokonaival folytatott, akik szerinte kiforgatták dús-gazdag bácsikája hagyatékából (Salomon bácsi éves



támogatása jelentette Heine számára az egyetlen megbízható jövedelmet). A befejező, hetedik fejezet végül az ágyhoz kötött, nagybeteg Heine utolsó éveinek írásaiból válogat, ezek között is sok zsidó témájú szöveg található. Az így fölépülő kötet (s bevallottan ezt szeretné elérni a szerkesztő, Paul Peters) egyfajta *életregényt* alkot, a különböző műfajú szövegek végül létrehoznak valamilyen egységet, kirajzolják egy XIX. századi német zsidó értelmiségi élet teljességét. A könyvet egy jó bevezető tanulmány és fantasztikus filológiai apparátus teljesíti ki, az áttekinthetőség (tehát az egyszerűsítés) elvét figyelembe véve, mégis megbízhatóan és aprólékosan egészíti ki Heine szövegét, megadva a tudományosan igényesebb olvasáshoz szükséges segítséget. Ezek hátul, a könyv végén található, ami egy ilyen olvasat esetén állandó visszalapozást tesz szükségessé, ugyanakkor biztosítja Heine szövegének zavartalan befogadását. A könyv így egyszerre *szépirodalom* és *szakirodalom* (akár egy irodalomtörténész, vagy mondjuk az antiszemitizmussal foglalkozó történész számára).

A kötetet kiadó Philo Kiadó többi, Heinéhez kap-

csolódó kiadványával együtt – ezek Camille Selden, Heine utolsó szerelmének visszaemlékezései, illetve a *Prinzessin Sabbath* szerkesztő Paul Peters Heine-monográfiája, a *Die Wunde Heine* – jelezni szeretné mennyire fontos a német-zsidó szellemi párbeszéd szempontjából Heine megítélése. A Philo nem új vállalkozás: 1919-ben jött létre a növekedő antiszemitizmus elleni zsidó szervezkedés egyik eredményeképp. Ők adták ki a hitleri Németországban megjelent utolsó zsidó könyvet (1938-ban), a ma már kordokumentumnak számító *Philo-Atlas*, amiben a kivándorláshoz szükséges gyakorlati tudnivalókat tartalmazó szócikkek is helyet kaptak. Jelenlegi kínálatuk egy, a zsidó tematikát hangsúlyosan képviselő, ugyanakkor nagyon sokoldalú kiadót mutat.

A Heinével kapcsolatos érdeklődés most Magyarországon is mintha fellendült volna: a Múlt és Jövő könyvek utolsó, frissen megjelent kötete Fejtő Ferenc 1947-ben megjelent, kitűnő Heine-életrajzának újrakiadása. Ezt olvasva talán mi is kicsit újra fölfedezhetjük Heinét.



Pelle János

Svájc: a múlt terhe

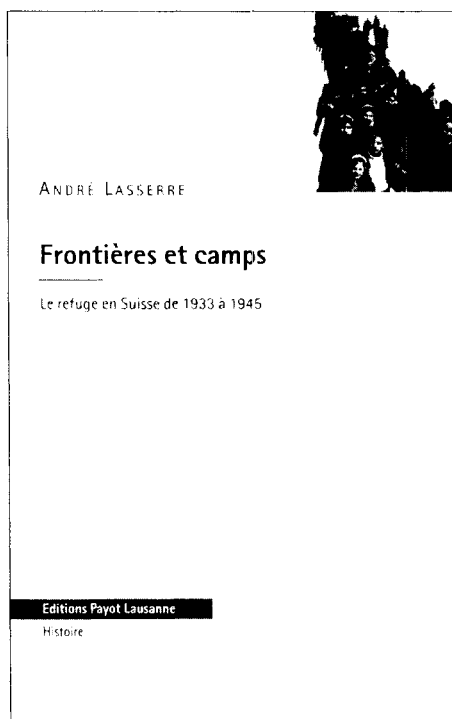
- Claude Mossé:** *Ces Messieurs de Berne 1939–1945, Stock, Paris*
André Lasserre: *Frontières et camps. Le refuge en Suisse de 1933 à 1945, Payot, Lausanne*
Isabel Vincent: *La Suisse, les avoires juifs et le secret bancaire enquête sur une complicité d'État. L'Archipel, Paris*

Az utóbbi két évben rendkívül sokat beszéltek és írtak Svájcra, a szerencsés és gazdag alpesi országról. Amerikai zsidó szervezetek képviselői, majd befolyásos izraeli személyiségek idézték fel a semleges Svájc erősen vitatható viselkedését a második világháború alatt, s fogalmazták meg azt a vádat, hogy a legnagyobb bankok, az állami hatóságok közreműködésével eltulajdonították az üldözött európai zsidók odamenekített vagyonát. A vádak kapcsán követeléseket is megfogalmaztak, melyeket a svájci bankárok először visszautasítottak arra hivatkozva, hogy 1946-ban egyszer már kiegyeztek a zsidók nevében fellépő amerikai és angol hatóságokkal, majd végül mégiscsak megegyezésre jutottak. A svájci bankok letétjeiből 1998 elejétől humanitárius alapon folyósított összeg kis része Magyarországra is eljutott, a holocaust-túlélőknek folyósított járadék fejében.

Az 1997 folyamán megjelent három terjedelmes kötet közös jellemzője, hogy mindhárom szerző Svájc felelősségét firtatja a második világháború alatt történelemért, a három író közül az egyik, Isabel Vincent kanadai újságíró. Claude Mossé Genfben élő francia újságíró. Csak André Lasserre tősgyökeres svájci, a lausanne-i egyetemen tanító történész.

Áttekintve a munkákat, rögtön fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a második világháborús múlt újkeletű boncolása Svájcban rendkívüli indulatokat kavart. „Ez valójában nemzeti méretű pszichoanalízis. Ahogy egy beteg sem, egy ország sem élhet úgy, ha összevissza hazudoznak az egészségügyi állapotáról. Vagyis le kell folytatnunk a vizsgálatot, és fel kell tárunk az igazságot. Ez katartikus folyamat. És ez a folyamat bizony fájdalmas” – jelentette ki Verena Grendheimer, az első svájci parlamenti képviselő, aki a banktitok feloldását sürgette a zsidó szervezetek által kifogásolt számlák esetében. Ugyanekkor azonban Jean-Pascal Delamuraz, a Svájci Államszövetség soros elnöke „zsarolásnak” minősítette a Zsidó Világkongresszus követelését, melyre válaszul nem kisebb személyiség tiltakozott, mint Izrael állam elnöke, a Zsidó Világkongresszus pedig bojkottot, valamint a betétek visszavonását helyezte kilátásba a svájci bankok ellen.

Nem kétséges: ebben az igencsak bonyolult ügyben mindenképpen több síkon, valamint egy szűkebb és egy tágabb periódust figyelembe véve kell vizsgálnunk Svájc és a zsidók szövevényes kapcsolatát. Meg kell különböztetnünk a menekültek befogadásának problémáját – ez a kérdés az 1939 és 1945 közötti időszakban volt a legfájdalmasabb, de gyökerei még az első világháború idejére, sőt még régebbre nyúlnak vissza. Másrészt a gazdátlanra vált zsidó vagyonok és az „alvó számlák” problémáját kell



megvizsgálunk. Itt az 1933 és 1945 közötti tragikus éveket követően egy napjainkig tartó „epilógus” következett, melyben a hidegháború és a kelet-európai kommunista rezsimek is jelentős szerepet játszottak.

Kezdjük először a menekültek ügyével, a mindennél előbbre való emberi élet mentésével. Ismeretes, hogy Svájc a második világháború előtt és alatt szinte teljesen elzárkózott az üldözött zsidók befogadásától: összesen 296 ezer idegen állampolgárnak nyújtott ideiglenes menedékjogot, ezek közül azonban legföljebb néhány tízezer volt zsidó, akikről már csak azért sem vezettek nyilvántartást, mert a „faji üldözöttek” befogadása elől az alpesi ország elvi alapon elzárkózott. Az a sankt-galleni rendőrparancsnok, Paul Grüninger, aki 1939 tavaszán mégiscsak hajlandó volt befogadni háromezer üldözött, zömmel osztrák zsidót, „szocialista menekültként” tüntette fel őket, s így, az előírásokat megszegve mentette meg őket. Emberséges tettét – melyért később az Igazak érmét kapta Izrael államtól, s a Yad Vashemben emlékfát ültettek a tiszteletére – a svájci hatóságok nem nézték jó szemmel: 1939 végén hamis papírok kiállítása miatt leváltották, majd egy per során megfosztották jogaitól, és jelentős összegű pénzbírságra ítélték. Ügye éveken át „mérgezte” a svájci–német kapcsolatokat, s a hatóságok mellesleg azzal is megvádolták, hogy a Gestapo számára kémkedik – erről Claude Mossé olvasmányos, s mégis „első kézből” származó intermédiákra támaszkodó könyvéből szerezhettünk tudomást.

„1944 februárjában, amikor a posztjukon lévő svájci diplomaták figyelmeztető leveleket küldtek egyszerre Bernbe és Genfbe a Nemzetközi Vöröskereszt központjába, s tudósítottak a még életben lévő zsidókat fenyegető szörnyű veszélyekről, akiket szintén megsemmisítő táborokba szándékoztak küldeni a németek, Pilet-Golaz külügyminiszter Bernben, illetve a Nemzetközi Vöröskereszt vezetői előtt Genfben elítélte azokat a svájci diplomatákat, akik lépéseket tesznek a zsidók megmentése érdekében. Ez nem tartozik a feladatkörükbe. Milyen jupon keveredik bele egy svájci diplomata a humanitárius ügyekbe?” – írja Claude Mossé könyve 254. oldalán. Ennek tudatában értékelhetjük csak igazán a budapesti svájci ügyvivő, Karl Lutz hősiességét, aki kormánya utasításaival szembeszegülve vállalkozott menlevelek kiosztására, s ezzel életek ezreit mentette meg. (Mondanom sem kell, Karl Lutz tettét a háború után sem értékelték hazájában, évtizedeken át szűkös körülmények között, elfeledve élt.)

„A bárka megtelt” jelentette ki Pilet-Golaz, s hogy az emlékezetes svájci film címében szereplő vízijárművet ne fenyegetse a túlterhelés veszélye, Svájc már 1938. augusztus 19-én lezárta határait. S még azt megelőzően felkérte a német hatóságokat, hogy a zsidók útlevelébe jól láthatóan pecsételjék bele a „J” betűt, hogy azon nyomban visszafordíthassák őket a határról. A Hitler iránti szimpátiától nem mentes, 1946-ban diszkréten lemondott Pilet-Golaz utasításait Heinrich Rotmund, a berni székhelyű idegeneket ellenőrző rendőrség vezetője a lehető legpontosabban, igazi svájci alapossággal hajtotta végre. Pilet-Golazzal és Rothmunddal szemben a svájciak a második világháború „pozitív hőseinek” tartják – okkal vagy ok nélkül, erről lehet vitatkozni – Henri Guisant, a hadsereg főparancsnokát. Ő a náci Németország feltételezett inváziós terveit megghiúsítandó 1940. július 25-én Görtli mezején, ott, ahol a legendás nemzeti hős gyűjtötte össze seregét, arra hívta fel a polgárokat, hogy „mint Tell Vilmos, számszerűl a kezükben védelmezzék a hazát”.

Béla Grünberger et Pierre Dessuant

NARCISSISME CHRISTIANISME ANTISÉMITISME

HÉBRAÏCA
MUSUL

A menekültkérdés kezelésének elbírálásakor azon nyomban felmerül egy másik, azzal szorosan összefüggő probléma: volt-e reális esélye annak, hogy Hitler seregei előzönlik Svájcot? Figyelembe kell venni, hogy több mozgósításra került sor, s a Wehrmacht is hajtott végre csapatösszevonásokat a határ mentén, melyet különben tíz kilométeres körzetben szigorúan őriztek. A német támadás lehetőségét mérlegelve foglалhatunk csak állást a zsidó menekültek befogadásáról. Nehéz ugyanis szemrehányást tenni egy országnak, melynek a függetlensége csak hajszálon függött, hogy nem vonta magára az egész Európát leigázó náci diktátor haragját.

De hogy a képlet még bonyolultabb legyen: a külpolitikai, illetve katonai helyzeten kívül számításba kell vennünk a korabeli Svájc belső viszonyait, társadalmának reagálását az Európa-szerte rohamosan tért hódító antiszemitizmusra. Ennek a dimenzióknak a figyelembevételével beszélhetünk csak „nemzeti méretű pszichoanalízisről” – természetesen ez a megállapítás nemcsak Svájcra igaz, de valamennyi európai országra, köztük nem utolsósorban Magyarországra is.

De maradjunk ezúttal Tell Vilmos honánál, mely nekünk, magyaroknak – ahogy ez kedvelt kártyánk figuráiból is kitűnik – a szabadság és a demokrácia mintaképének számít. Nos, a kép soha nem volt olyan idilli, mint amilyennek látszott – ez tűnik ki Claude Mossé könyvéből, melyet a három munka közül a legjobbnak tartok. A helvétek gazdag, évszázados alkukban csiszolt, garanciákra épülő, többnemzetiségű, ugyanakkor szigorúan haszonelvű demokráciája mindig szívesen zárkózott el a világtól, melynek hasznát úgy fogadta be, hogy gondjaiban nemigen osztozott. Az idegenek újabb beözönlésének lehetősége a harmincas években megrémítette a közvéleményt, hiszen Svájcban az első világháború idején hat-százezer menekült, tehát az összlakosság 15,4 százaléka tartózkodott, többek között egy orosz úriember is, bizonyos Vlagyimir Iljics Lenin, aki Zürichből kelt útra egy lepecsételt német vagonban, hogy bolsevizálja a cárok birodalmát...

E helyzet ismétlődésének megakadályozására hozták létre berni székhellyel 1917. november 21-én az államrendőrség idegenrendészetét, melynek feje Heinrich Rotmund – aki mellesleg „szakmai” látogatást is tett a nácik egyik kirakattáborában, Orianenburgban – elérte, hogy 1941-ben már csak a lakosság 5,2 százaléka, 223 552 menekült élt Svájcban. Emberei szigorúan ellenőrizték őket, mindent megtettek azért, hogy elejét vegyék az általuk okozott „felfordulásnak” az alpesi országban.

André Laserre könyve, melynek címét *Háborúk és táborok, a menedék Svájcban 1935 és 1945 között*nek fordíthatnánk magyarra, a három közül a legalaposabb, hiszen nemcsak a szakirodalomra, hanem levéltári kutatásokra is támaszkodik. Megismerhetjük belőle az idegenrendészet s személyesen Heinrich Rothmund gondolkodásmódját, akinek figyelme már 1930-ban kiterjedt a zsidókra mint „potenciális bajkeverőkre”, amikor még tizennyolcezer voltak, azaz az összlakosság 0,44 százalékát alkották Svájcban. Az élet és halál urának számító rendőrpáncsnok elvi álláspontja az volt, hogy Svájc „nem lehet menedéke mindazoknak, akiket egyetlen állam sem ismer el a polgárának”. Megtudhatjuk belőle hogy bár egy zürichi bíróság a harmincas években hivatalosan igazolta, hogy a *Cion bölcséinek jegyzőkönyve*, mely állítólag 1897-ben Bazelben készült, közönséges hamisítvány, az ebben az irományban foglaltak „eredendő félelmet keltenek a tudatalattiban”.

Laserre részletesen foglalkozik az emlékezetesen tragikus, 1938 júliusában tartott eviani konferencia svájci hatásával, illetve svájci hatóságok praktikus (de azért szigorúan bizal-

CLAUDE MOSSE

Ces Messieurs de Berne

1939-1945



STOCK

masan kezel) felkérésével a német hatóságokhoz 1938 szeptemberében, hogy pecsételjenek nagy J betűt az ország területét elhagyó, s Svájcba belépni szándékozók útlevelébe. A különböző Svájcban működő, menekültügyekkel foglalkozó zsidó és nem zsidó segélyszervezetek és pártfogoltjaik bemutatása azonban a legkevésbé sem módosít a már kialakult képen.

Sokkal jellemzőbb viszont a probléma teológiai megközelítése. Lasserre idézi Paul Vogtot, a „menekültek lelkipásztorát”, akinek szavai tükrözik a svájciak s általában véve a protestáns keresztények viszonyát a zsidók üldözéséhez.

„Az együttérzés nem szeretet. Az együttérzés megáll a faj és a vér határainál. Nincs továbbá köze a szeretetnek a szentimentalizmushoz sem. A szentimentalizmus fűzfavesszőként rugalmas, hajlítható és formálható, de nem képes a terhek viselésére. A szeretet viszont mindent elvisel, mindent remél, mindent elhisz, mindent elszenved. A szeretet fáradhatatlan.”

Nem szabad ugyanakkor elfeledkeznünk arról, hogy mind a német, mind a francia területen erősek voltak az antiszemita mozgalmak és szervezetek, s befolyásuk alatt tartották a közvéleményt. Henri Guisan főparancsnok és hadügyminiszter veszélyes riválisa volt a náci barát Ulrich Willa, akinek birtokán, Mariafeldben Adolf Hitler is többször megfordult még hatalomra jutása előtt. A svájci ipar és gazdaság intenzív segítséget nyújtott Németországnak, többek között a precíziós fegyver- és löszergyártásban, természetesen úgy, hogy a tőkések megtalálták a számításukat. Vagyis Svájc nemcsak banktrezorként, központként és közlekedési útvonalként volt nélkülözhetetlen a náci számára, de nem lebecsülendő ipari potenciálját is igénybe vették. Mellesleg a helvétek kórházat küldtek a keleti frontra, ahol kizárólag sebesült németeket gyógyítottak, s vagy ötszáz SS-önkéntest is toboroztak a szívből gyűlölt bolsevisták ellen.

Másrészt arról sem szabad elfeledkezni, hogy Svájc bizonyos mértékig rá is kényszerült a Németországból származó, kétes eredetű (például a cseh, osztrák, belga nemzeti bankból származó) arany megvásárlására és „tisztára mosására”, mert az Egyesült Államok 1941 júniusában zárolta a svájci nemzeti banknak Fort Knoxban biztonságba helyezett aranykészletét. Az is tény, hogy a Hitlerrel szövetséges, illetve az általa megszállt országokkal körülvett Svájc egészen 1945-ig rá volt utalva a német szén- és olajszállításokra, vagyis az alpesi országnak kisebb volt a lehetősége a náciakkal való dacolásra, mint Svédországnak, mely 1942-től kezdve közelebb állt a szövetségesekhez, mint Svájc, s ez a zsidókhöz való viszonyában is megmutatkozott.

Közvetveleg érdemes azért megjegyezni, hogy a svéd tőkések is jókora profitra tettek szert a Németországgal folytatott kereskedelemből. Mint a mostanában napvilágra került adatokból kitűnt, oda is jutott a zsidó aranyból – ha bizonyára kevesebb is, mint Svájcba –, és az egyik leggazdagabb iparbárót, a számos kifogásolható tranzakciót lebonyolító üzletembert Jakob Wallenbergnek hívták. Nagybátyja volt annak a Raoulnak, aki a zsidók mentése céljából érkezett Budapestre 1944 júliusában...

Isabel Vincent könyvének címe sokat ígér (*Svájc, a zsidó javak és a banktitok – nyomozás egy állam bűnrészsége ügyében*), de ebből viszonylag keveset vált valóra. Ez az először az Egyesült Államokban *Véres Pénz (Blood Money)* címmel kiadott könyv Abraham Hammersfeld, egy New Yorkban élő, egykori osztrák zsidó ügyéből indul ki, aki szülei Svájcban „biztonságba helyezett” vagyonát próbálja visszaszerezni. Minthogy azonban a konkrét ügy kevésbé alkalmas az általánosításra és egy egész munka alapanyagául, a szerző vizsgálódását kiterjeszti más esetekre, illetve az egész problematikára. Ebben a könyvben találjuk a legtöbb magyar vonatkozást az osztrák zsidó, Stilman Renée és Selma ügye kapcsán, akik 1941-ben Bécsből átmenetileg Magyarországra menekültek. Ebbe a „sztoriba” illesztve találjuk egy menekült lengyel zsidó visszaemlékezését, aki 1943 végén járt Budapesten.

„Teljesen meg voltam lepve, mennyi zsidót látok ünnepi öltözetben, akik senkitől sem zavartatva imádkoztak. Ez olyan látvány volt, amelytől már jó ideje elszoktunk. Mindez a nagy zsinagógában, a Dohány utcában játszódott le. A magyar rendőrök fehér kesztyűben irányították a forgalmat. Az volt a benyomásunk, hogy a háború még nem ért el Magyarországra, és az emberek, köztük a zsidók, egyszerűen nem akarnak hallani róla.”

Végül is azonban Isabel Vincent, azon kívül, hogy ismerteti Peter Hag történésznek a svájci hatóságok felkérésére elkészült 1997-es jelentését – melyből kitűnik, milyen kitűnő „üzletet” kötöttek még a hetvenes évek elején is a svájciak, amikor az elpusztított magyar zsidók „alvó” számláiról kárpótolták saját tőkéseiket, akiknek vagyonát 1948 után a kommunisták államosították –, kevés újdonsággal szolgál, nyilvánvalóan azért, mert a nagy svájci bankok levéltári anyagaihoz nem férhetett hozzá.

Szóval az élet rendkívül bonyolult, s a svájciakat legalábbis problematikus elmarasztalni azért, hogy saját érdekeiktől vezérelve nem vettek tudomást a holocaustról. Nem jutott el a tudatukig, vagyis inkább tudatosan elfojtották a reakcióikat, homokba dugták a fejüket. De az egész világ ezt tette még évtizedekig, hiszen csak a hetvenes évekre vált nyilvánvalóvá: 1939 és 1945 között valójában két háború folyt, egymással párhuzamosan. Az egyik, melynek hadieseményeit ismerte a közvélemény, a tengelyhatalmak és szövetségesek között. Ebben a hagyományos háborúban, melyet Hitler, ahogy ez 1942-től kezdve nyilvánvaló volt, elveszített, Svájc semleges volt. De dült egy másik is, az előbbtől független háború fegyvertelen és szervezetlen civilek, a zsidók ellen. Ezt Hitler kis híján megnyerte, amennyiben az európai zsidóság legnagyobb részét, több mint hatmillió embert sikerült elpusztítania. Svájc a szövetségesek győzelmét kívánta, de a zsidók sorsa iránt érdektelen volt, s ennek megfelelően bánt odamenekített vagyonukkal is.

Ember Mária

A rómaiaktól Weimarig

Nachum T. Gidal: *Die Juden in Deutschland von der Römerzeit bis zur Weimarer Republik.*
Bertelsmann Lexikon Verlag GmbH, Gütersloh, 1988

1

A zsidók Németországban – Adorno tévedett, amikor úgy vélte, hogy Auschwitz után nehéz lesz például a fülemile panaszáról verset írni, ellenben az igaz, hogy egy ilyen könyvcímet fájdalmas leírni. A mű szerzője, Nahum T. Gidal a maga részéről úgy járta körül ezt a problémát, hogy kitért előle. Jóllehet nemcsak mindent tudott a zsidók német földön történt letelepedéséről, beilleszkedési kísérleteiről, illetve a megmaradási stratégiák mikéntjéről és hogyanjáról *A rómaiaktól Weimarig* (a kötet alcíme szerint), hanem át is élt sokat. Münchenben született 1909-ben, egyetemre szülővárosában, majd Berlinben és Német-Svájcbban járt, ezt követően

művészettörténész és közgazdász végzettséggel fotóriporter lett, a *Münchner Illustrierte Presse* munkatársa. Szerencséjére 1938-ban elmenekült, London, New York, Jeruzsálem voltak emigrációs életeinek, azaz 1996-ig tartó élete nagyobbik felének ismételt úticéljai, részben állomásai. Könyve az *Előeste* című rövid fejezettel zárul – Hitler és a német náciizmus hatalomra kerülésének előjeleivel.

„Már előfordultak zsidóverések az utcán – írja. – Megnyugtatásul Wirth belügyminiszter kommunikátort adott ki: eszerint nincs ok aggodalomra az esetleges antiszemita fenyegetődzések miatt, a kormány tudja a dolgát, szükség esetén a megfelelő eszközökhöz fog nyúlni. A zsidó hitű német állampolgárok országos egyesülete ugyancsak nyilatkozatban

jelentette ki, hogy meg fogja védeni a zsidóság törvényes jogait.

Egészében véve a zsidók élete Németországban úgy folyt, mint eddig” – állapítja meg a szerző, s állítását úgy, mint eddig, fényképekkel (sok esetben saját felvételeivel) bizonyítja. Látunk például egy alapkövetélnél mintegy harminc férfit, cilinderral, keménykalappal, akkoriban divatos szürke utcai kalappal, micisapkával és széles karimájú rabbikalappal a fejükön, 1930-ban vagyunk, Münchenben, négy kis ortodox hitközség közös templomot remélt felépíthetni: ez volt az utolsó zsinagógaépítési kísérlet német tájakon. Ugyancsak müncheni fotó, két évvel későbből – a helybéli fiatalok futóversenyén egy cionista ifjúsági szervezet tagjai is részt vesznek a váltófutásban, ám fölöttük, az úttest fölött egy erkélyről már horogkeresztes zászló csügg alá. Még néhány epizód, majd 1933. április 1-jével bekövetkezik a megkülönböztető sárga jelzés viselésének elrendelése. *Vieljétek büszkén a sárga foltot!* – ezt a címet adta vezércikkének (a középkori sárga foltra célozva) a berlini *Jüdische Rundschau*, míg a majna-frankfurti hitközség lapja kétségbeesetten bizonygatja, hogy „Ha érdekünkben senki sem emelne szót, akkor majd tanúskodnak mellettünk e város kövei!” Arnold Schönberg, a híres zeneszerző, rég kikeresztelkedett családból és sokan mások a nyilvánosság elé lépve térnek vissza a zsidóságba.

Mint tudjuk, sem a bátorság, sem a megrémülés, sem a kiállítás, sem a megrendülés nem segített. A könyv egy végtelenül szomorú megállapítással zárul, amelyet Leo Baeck rabbi Theresienstadtból való kiszabadulása után tett, 1945-ben. Egyik mondata így hangzik: „Számunkra, Németországból származó zsidók számára véget ért egy történelmi korszak.”

2

És akkor most térjünk vissza a könyv elejéhez.

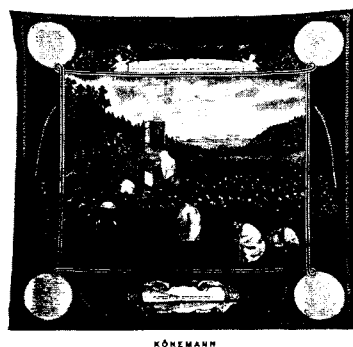
Hogy a zsidók a rómaiakkal kerültek Európába, az mindenekelőtt a Vatikáni Levéltárban őrzött császári parancsokból tudható. Ezek közül az első Konstantinus császárnak (ugyanannak, aki a keresztény hitet államvallássá tette) az i. sz. 321. év december havának 11. napján küldött parancsa a coloniai (kölni) római közigazgatás vezetőihez. Ebben további adók kivetésére kötelezte őket. Mihelyt pénzt akar beszédetni valakiktől, a Római Birodalom távoli fővárosában is eszébe jut ócézárságának

a kölni zsidó közösség – s ennek köszönhetően igazolható, hogy német földön, a Rajna partján már akkor létezett! (Zsidó jelenlétre Majna-Frankfurtban például csak 900-tól, a frankhoni Troyes-ből csak 1100 tájáról, a brit szigetekről, Oxfordból csak az 1150 körüli évekből van adat.)

„A X. és a XIII. század között eltelt időszakban már százával léteztek zsidó hitközségek, a kisebb helységekből csak úgy, mint a nagyobb városokban (Bamberg, Erfurt, Regensburg, Bécs, Prága), s különleges helyet foglalt el ezek sorában három német város: Speyer, Worms és Mainz, amelyeket nevük héber betűs átírása nyomán SUM-településeknek neveztek: ezek voltak az igen eleven zsidó kulturális és szellemi élet központjai” – olvashatjuk. És: – „Immár nem Babilon és a pusztuló, elnéptelenedett Jeruzsálem volt a zsidó tanítás és tudomány fellegrája, hanem a hangsúly végérvényesen áthelyeződött Európába, spanyol, francia és német hitközségekbe, például Troyesba és a SUM-városokba [...]. Végül a német, az *askenázi* zsidóság vált mértékadóvá a nyugati világ zsidósága számára.”

Tovább: „Az askenázi hitközségekben alakult ki az önkormányzatnak az a módja, a *kehilla* vagy *kahal* (jelentése: község, gyülekezet), amelyet a keresztény hatóságok is tudomásul vettek. A *kehilla* (gondolom, „magyarul”: *kile* – E. M.) feladata volt az adók beszedése, az istentisztelet, a tanítás és az igazságszolgáltatás zavartalan fenntartása, azaz a templom, a temető, a *mikve* (a rituális fürdő) karbantartása, az átutazók számára létrehozott szállások és a betegek elhelyezésére, ápolására szolgáló helyiségek felügyelete, továbbá egy olyan közösségi ház felépítése, amely esküvők és más ünnepi összejövetelek színtere lehetett. Ezenkívül külön ház – *tanház* – épült a Talmud tanulmányozói számára, ahol a tudósok köré gyűltek a diákok, ily módon alakítva ki a tanítás és tanulás közösségeit.”

Die Juden in Deutschland
von der Römerzeit bis zur Weimarer Republik
Nachum T. Gidal



KÖNEMANN

3

Nagy Károly frank birodalmában, jóllehet a császár a pogányokat misszionáriusok segítségével, de kardja élével is téríteni igyekezett, a zsidókat mint „a Biblia népét” nem háborgatta hitükért senki. Az uralkodó ugyanúgy a palástja alá fogadta őket, mint más népeccsoportokat, s ezért cserébe hűséggel és engedelmességgel tartoztak (amit meg is fogadtak). Életük, becsületük, hitük gyakorlásának szabadsága, a tulajdonhoz és a kereskedéshez való joguk császári védelmet élvezett. Mélyreható következményei voltak annak a számukra adott engedménynek, hogy egymás közötti vitás ügyekben maguk ítélezhettek: a hitközségeknek ez a tény nagy belső és külső tekintélyt kölcsönzött, s a szokásjog csak a múlt században kezdett kérdésessé válni.

Még a Karolingok utódai, az Ottó-házbeliek alatt is birodalmi császári védelemben részesültek német földön a zsidók. Mainzban megtalálták az itáliai Lucca városából odahívott bölcs rabbi, Kalonymos ben Mose egyik fiának héber betűs sírkövét 1020-ból, amelyen ugyanaz a jámbor kívánság olvasható, mint a maiakon: „Itt van eltemetve... Legyen lelke bekötve az élet csokrába”. Érdekes, hogy Nahum T. Gidal eltűnődik azon, vajon ez nem azt akarja-e jelenteni, hogy „az örök élet csokrába” legyen bekötve? Erdélyi Lajosnak, a *Régi zsidó temetők művészete* (Kriterion, 1980), az *Itt van elrejtve* (Európa, 1985) és *Az élők háza* (Héttorony, é. n.) zsidó néprajztudományban is járatos, nagyszerű fotósának nincs kétsége afelől, hogy az élet, a való élet, a napi élet „csokráról” van szó, vagyis arról, hogy az elhunytat fűzze szoros kötelék továbbra is az élők világához. Wormsban is fennmaradt néhány sírkő (részben a XII. századból), és 1938-ig megőrződött egy görbe utcácskában a román stílusban épült, kora középkori zsinagóga, háború előtti fényképe látható a könyvben (csak a „kristályéjszaka” maratócai gyűjtötták fel).

Speyerben azonban, ahol a püspök – Rüdiger nevű – jóindulatú a zsidók iránt, mégis falat emelget a zsidónegyed köré, „hogy a csőcselék túlzott indulata ne nyugtalanítsa őket” (1084). 1215-ben pedig, a lateráni zsinaton III. Ince pápa elrendeli a hegyes zsidósüveg viselését – majd a ruhájukonköpenyükön egy sárga foltét, megkülönböztető jelként. (A hildesheimi dóm keresztelő medencéjén az egyik bronz dombormű azt a bibliai jelenetet mu-

tatja be, amikor a zsidók száraz lábbal keltek át a Vörös-tengeren, s a fejükön csúcsos zsidó kalap van!) A megalázó pápai rendelkezés olyan további jogfosztásokkal járt, mint például mozgási szabadságuk korlátozása a keresztény húsvét napjaiban – ilyenkor nem mutatkozhattak a nyilvánosság előtt. Egyébként jobban is tették, ha ilyen jeles napokon elrejtőztek a papok és vándorprédikátorok által feltüzelt nép elől, nehogy rajtuk torolják meg az egykori „istengyilkosságot”. („Ti feszítettétek keresztre a Jézust!” – hány e századi, kortárs irodalmi műben is felbukkan még ez a motívum, panaszzolják el írók, akik gyerekkorukban iskolatársak vagy szomszéd-gyerekek szájából hallhatták e felfoghatatlan vádat.)

A kereszties hadak közül az első, amely francia földről tört be a Rajna vidékére, 1096-ban zsidók ezrein töltötte ki bosszúját – és élhette ki zsákmányszerző szenvedélyét, miután a meggyilkoltak holmiját, minden mozdítható vagyonát a gyilkosok között osztották ki. („Mit küldött haza a katona?” – kérdezhetném Brechtrel s némi anakronizmussal.) Az ingatlan vagyon a városra szállt (akár csak 1944 április-májusában nálunk, a mi még csak eltervezett vagy már végre is hajtott elpusztításunk után – az államra). A keresztiesek későbbi átvonulásai is nagyszámú áldozatot követeltek, habár clairvaux-i (később Szent) Bernát, a második kereszties hadjárat (1147–48) kezdeményezője, védőleg a zsidók elé állt. A különböző településekről kiűzött, véletlenül életben maradt zsidók mindig visszatértek, és sírva eltemették rokonaikat, újjáépítették felperzselt házaikat, vagy a kisajátítással-államosítással mit sem törődve, arról esetleg nem is tudva (hasonlóan az 1945 utáni magyarországi helyzethez, amikor egyetlen telekkönyvvezető sem szólt, hogy ne tessenek jóhiszeműen beköltözni, mert az a ház már nem a maguké!... Már leírtuk a nevükről egy intern rendelkezés nyomán!), ismét berendezték kis boltjukat, kézműves műhelyüket. Az utolsó kereszties hadak 1250 táján megint véres nyomot húztak maguk után, 1298-ban pedig Rindfleisch lovag és rablócsapata száznegyven(!) zsidó hitközséget pusztított el Frankföldön, Tübingiában, a hesseni vidéken és a bajor hercegségben. Azután jött a pestisjárvány, a „fekete halál”, mely 1347–52 között az akkori Európa lakosságának egyharmadát ragadta el. Ezért a zsidókat tették felelőssé, „kútmérgezéssel” vádolták őket. A francia–német Strasbourg-Strassburgban két-

ezer zsidót elevenen égettek el miatta a város főterén ropogó máglyán.

Mindezek hatására kezdődött meg az askenázi zsidóság tömeges menekülése Keletre.

4

Már 1200 táján vertek lengyel földön ezüstpénzt héber felirattal. Jámbor Boleszláv lengyel király tárt karokkal fogadta és 1264-ben személyes védelme alá helyezte az érkezőket. Juda ben Sámuel rabbi a XIII. században keletkezett könyvében a lengyel „őserdőben” létrehozott zsidó településről közölt tudósítást. A XIV. század közepén III. Kazimír lengyel király is örömmel fogadta be a szorgalmas kézműveseket, kereskedőket, leendő városalapítókat. A német tájakról elmenekült zsidók magukkal vitték német viseletüket és német nyelvüket is – ebből fejlődött ki héber és szláv (lengyel, orosz) eredetű szavak hozzáadásával a *jidis*.

5

Visszatérve azokhoz, akik elmenekültek ugyan a még nem pogromnak nevezett pogromok színteréről, de haza nem merészkedtek, nem is volt már hova haza – meglepően sok kolduló, fosztogató, rablóbandataggá lezüllött zsidó férfiről tud Nahum T. Gidal krónikája. Hieronymus Bosch a XV. század második felében tollrajzokat készített különböző nyomorultakról, csavargókról, kéregetőkről, vásári mutatványosokról, s ezek sorában két féllábú koldust zsidóként azonosított a szerző a fejüket fedő bojtos sipka alapján. Zsigmond király, magyar király, később német-római császár, a Luxemburgi, az 1414–18 között megrendezett konstanci zsinaton jóváhagyta és megerősítette azokat a véd- és menleveleket, amelyeket V. Márton pápa engedélyezett a zsidó közösségek számára, de mint tudjuk, a császár örökös pénzzavarral küzdött – és a zsinat (ma így mondanánk: protokolláris) költségeit a város és a környék zsidóságán hajtatta be. Konstanz különben is jellemző az akkori, ottani zsidó életre-halálra: 1349. január 2-án 330 zsidót ítélték ott máglyahalálra, a többieket pedig elűzték, de a városi szenátus csakhamar újra engedélyezte zsidók letelepedését. 1448-ban ismét kiutasították őket a városból, és csak 1847-től kezdődően tölthették az éjszakát is – ha netán napközben ott áruoltak a piactéren – a város falai között.

Más városokban is előfordult, hogy ismét befogadták, sőt néhány településen egyenesen visszahívták a zsidókat: hogy ezek a korábban elűzöttek vagy azok ivadékai voltak-e, nem tudjuk. Egy biztos: a zsidó és nem zsidó lakosság közé falakat emeltek. „A fallal körülvett zsidó negyed bizonyos védelmet is jelentett – ismeri el a szerző, és hozzáteszi: – Továbbá hozzájárult a zsidó életforma kialakulásához, a közösségek belső összetartozás-érzésének erősítéséhez.” Annak következtében, hogy a városokból ismételtelen kiűzték őket, a zsidók megpróbálták a falvakban és a kisebb településeken gyökeret verni. Németország sajátos történelmi fejlődése, a nagyszámú hercegség, grófság, városállam és egyéb államalakulat létrejötte kedvezett a menekülés gondolatával kelő és fekvő zsidó családoknak, hiszen ha például Nürnbergből kiutasították őket, a közeli Fürthben, lévén más uraság birtoka, befogadást remélhettek. Akadtak olyan városok is, mint Augsburg és Majna-Frankfurt, amelyek felismerve a kereskedés jelentőségét, akkori mértékkel mérve világkereskedelmi központokká igyekeztek válni – és megvédték zsidó polgáraikat. A mindig veszélyes húsvéti napokban például öröket állítottak a gettó kapui elé (az örök bérét a zsidó hitközségnek volt szabad fizetnie).

Egyéb foglalkozások mellett – pénzváltótól orvossig – a könyvírás és -kiadás is korai zsidó elfoglaltság, hivatás lett. Könyvében Nahum T. Gidal héber folyóírással közöl egy kora középkori német szöveget, s mivel mai német átírásban is lehozza, nem állhatom meg, hogy le ne fordítsam legalább az elejét, hangvételeben annyira rokon a kor német hősmondáival:

„Volt egyszer és messze földön ismert volt egy király a német birodalomban. Bátor harcos volt, Ettennek hívták. Nyájas volt és szép. Dicsőségére vált a koronának, melyet viselt. Neki szolgáltak erősen a német országok. Lombardián és Bolognán rajta tartotta a kezét. Szicília és Toszkána is kénytelen volt hódolni előtte. Dánia koronáját is viselte és ez bizony hatalmában is állt. Szolgálni kényszerült s uraként tisztelni minden spanyol ország. Alattvalója volt Magyarország királya...” és így tovább.

Gutenberg találmányának elterjesztésében nagy szerepük volt a Mainzban 1462-ben kiűzött, majd visszaengedett, majd 1473-ban végérvényesen kitiltott zsidóknak. Újabb s újabb hullámokban vándoroltak ki Itáliába, sőt onnan tovább Konstanti-

nápolyba. A könyvnyomtatás művészetét a kortársi zsidó irodalomban mint „minden tudományok koronáját” ünnepelték.

Nahum T. Gidal szebbnél szebb könyvoldalakat reprodukál XV–XVI. századi héber könyvekből, a kommentárok mesterei elhelyezésével, célszerűen különböző tipografizálásával, korai képversszerű, játékos tördeléssel ékes ősnymtatványokat Mantovából, Bresciából, Velencéből. Az egyik nyomdászt úgy hívták, hogy Abraham Jedidja ha-Esrachi de Colonia (azaz Kölnből jött), a másikat úgy, Gerson ben Moses, „a mainzi”, a harmadikat úgy, hogy Jakob Gunzenhauser Aschkenasi (a német).

S közben az üldözés újabb hulláma csapott át Európán. Még Lengyelországban is, ahol IV. Kazimír király hosszas habozás és ellenállás után, pápai parancsra 1453-ban megfosztotta a zsidókat korábbi letelepedési joguktól. Ezzel csak a bajor példát követték, ahol már egy évvel korábban elvesztették lakhatási jogukat – és ezáltal bárki megölhette őket, ahol találta. A pápa üzenetét egy magyar földön is jól ismert ferences szerzetes hozta és terjesztette a szabad ég alatt megrendezett tömeggyűléseken: Kapisztrán János. S hála a könyvnyomtatás meg a fametszetkészítés elterjedésének: zsidóellenes (s az olvasni nem tudó nép kedvéért sűrűn illusztrált) gúnyiratok, röplapok, prédikációk, vitairatok sokasága jelent meg. A reformáció még tovább növelte az ilyen típusú kiadványok számát, s a zsidógyűlöletet is – Luther Márton ugyanis, az 1523-ban kiadott *Arról, hogy Jézus Krisztus született zsidó volt* című könyv szerzője, amikor észrevette, hogy a zsidók az általa megreformált keresztény hitre sem szándékoznak áttérni, ellenük fordult, s arra szólította fel a protestáns fejedelmeket, hogy űzzék ki országaikból a zsidókat. Luther tanaira hívatkozva azután a szász választó, Johann Friedrich 1543-ban még az átutazást is megtiltotta szász vidéken a zsidóknak.

6

Azután megint elrendeződni látszik minden. A német zsidóság egész története egyetlen hullámverés. Ide-oda. Ide-oda.

A reneszánsz német grafika, amely oly gazdag vásári jelenetekben, piactéri életképekben, zsidókat is ábrázol újra. Itt egy posztókereskedő sátra, puttonyos asszony alkuszik, a szakállas árus már a méterrudat markolja a vég ruhaanyag felett. Nürnbergi vásározók, köztük két zsidó ószeres egy fiúgyermekkel. Wormsi zsidó nő, libát visz a kar-

ján, s mert a zsidó utcán kívül jár, pelerinszerű felsőkabátot visel, baloldalt a sárga folttal, amely gyűrűt mintáz. Lehetséges, hogy Kupetzky János, a Pozsony melletti Bazinban született portréfestő kezétől származik egy előkelő würzburgi zsidó férfi öntudatos arcképe (hitközségi elnök volt, s a püspöknek is bizalmi embere), kisebb tehetségű kollégájának köszönhetjük a zsidó vándorzenészek (klezmerek) talán legkorábbi ábrázolását.

Sokat lehetne még írni e könyv más adatai alapján misztikáról, messianizmusról, kabbaláról, szektákról, valamint a hitéletéről, a hétköznapok és az ünnepnapok rendjéről, filozófusokról és udvari zsidókról. Más recenzens nyilván más kiemelnievalókat találna ebben a 440 nagy oldalas albumban. Nekem lassan már be is kell fejeznem: jön Napóleon, megszállja Németország egy részét, s jóllehet ő maga, amikor császárrá koronáztatja magát, a nagy francia forradalom árulójává lesz (például Beethoven szemében), mégis elhossa a forradalom eszméit (ezt Heine ünnepli, Goethe fenntartással fogadja). A szabadság, egyenlőség, testvériség nevében a zsidókat sem lehet többé gettófalak mögé zárni. Napóleon már Észak-Itália megszállásakor (1796) leöntetett minden falat, s ez a jelenet megismétlődik az egyenjogúsításban reménykedő német zsidók körében – Mainzban is lerontják a gettó falát 1798-ban. A remények csakhamar elhamvadnak...

Újra felélednek 1848-ban. Már 1832-ben (a reformkor hajnalán...) megjelenik *Der Jude* (A zsidó) első száma Hamburg-Altonában, s a kiadó – az emancipáció híve – készakarva használja ezt a durvábbnak ható szót a *bieder* „izraelita” helyett. Ezt már mi is ismerjük, innen kezdve a történet párhuzamosan halad. A forradalmak elbuknak, Európa csendes, újra csendes. 1860-tól: kitántorgás Amerikába. De jönnek az újabb bevándorlók a pogromok sújtotta keleti végekről. (Ez a hullám – visszafelé – 1648 óta volt mozgásban, amióta Hmelnycikij kozák atamán rablóbandáinak tömegvérengzései nyomán Sziléziába, Csehországba, Ausztriába és még tovább Nyugatra – francia földre, a brit szigetekre és Skandináviába – menekültek az askenázi zsidók. Morvaországot és Magyarországot sajnálatomra nem említi a szerző.)

Első világháború. Zsidó fiúknak is szabad vérezniük a hazáért. Mennyi német patrióta van köztük! Megint reménykednek. Azután jön a vereség, a megalázó párizsi békeszerződés, a forradalmak, a weimari demokrácia.

A többit tudjuk.

Ádám Péter

Zsidó identitás és zsinagóga- építészet a XIX. századi Franciaországban

Dominique Jarrassé: *Une Histoire des Synagogues Françaises*

A tiszzaeszlári per és az országszerte felerősödő antiszemitizmus erősen beárnyékolta azt az asszimilációs optimizmust, amelynek – építészeti szempontból – a Dohány utcai nagytemplom meg a Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga a legsikerültebb kifejeződése. Nagy trauma volt a per a magyarság és a zsidóság modernkori együttélésének történetében, olyan *törés*, amelyet aligha hagyhattak figyelmen kívül a századelő Magyarországon épülő új zsidó templomok tervezői.

Ilyenformán van abban valami nagyon jelképes, hogy amikor a tízes évek legelején a budapesti ortodox hitközség új templomot szeretne, épp a Kazinczy utca *törésvonalában* fekvő telekre esik az építetők választása, amiként abban is, hogy a két tervezőmérnök – Löffler Sándor és Löffler Béla – igen nagy műépítészileleménnyel törekedett a *törés* feloldására. Az épület ugyanis megpróbál összhangot teremteni a százhusz-százharminc fokos szögben összefutó két utcacéssz között. Ezt a templomot, semmi kétség, olyan hitközség emelte, amelynek tagjai – bármennyire eltávolodtak is a Tiszaeszlár előtti évek derülátó illúzióitól, azért az otthonra-hazára találást illetően nem vesztették el minden reményüket.

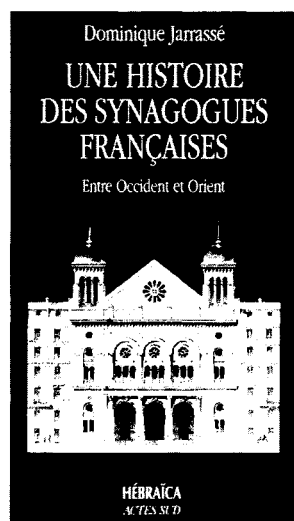
Akárhogyan is, a Kazinczy utcai templom határozott *szakítás* a XIX. századi magyar zsinagógaépítészettel: szakítás a zsinagógának „zsidó katedrálisként” való felfogásával és a monumentalitással, szakítás a Közép-Európában általános mór stílussal, és szakítás a templombelső hagyományos kialakításával is (orgona nincs, az *almemor* a templomtér végéből visszakerül a helyiség közepére stb.).

Mindez, bevallom, soha eszembe nem jutott vol-

na, ha történetesen nem kerül kezembe Dominique Jarrassé izgalmas könyve a francia zsinagógák történetéről. A szerző, aki a bordeaux-i egyetemen tanít művészettörténetet, egyrészt azt vizsgálja, hogyan tükröződik vissza a francia zsidóság története a XIX. századi zsinagógaépítészet tükrében (a választott időszak egész Európában fénykora a zsinagógaépítészetnek), másrészt megpróbálja feltárni, milyen kölcsönhatások és összefüggések figyelhetők meg a vallási-etnikai identitás megfogalmazása és a zsinagógák építészeti formanyelve között.

A zsinagóga ugyanis mindig kétféle követelményrendszer erővonalában helyezkedik el, mivel stílusa – a mindenkori történelmi körülményeknek megfelelően – újra meg újra megkötenő kompromisszum a jeruzsálemi templomig visszanyúló esztétikai hagyomány és a modernségigény; zsidó kultúra és keresztény kultúra; orientalizmus és nemzeti stílus; Kelet és Nyugat; a zsidó identitás és az egzotizmus figyelemfelkeltő hangsúlyozása vagy szegyenlős-tapintatos elrejtése; a zsidóság vallási felekezetiént való felfogása vagy etnicizálása; valamint beilleszkedés és elkülönülés között. A zsinagóga, semmi kétség, legalább annyit mond a befogadó társadalomról, mint azokról, akik imádkoznak benne.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1791. szeptem-



ber 27-én iktatta törvénybe a zsidók egyenjogúsítását. Az emancipáció azonban nem volt sem olyan egyszerű, sem olyan egyértelműen pozitív, mint első pillantásra látszik. A francia zsidóságot ugyanis *egyénként* egyenjogúsították, nem pedig *közöségként*. E szemlélet következményeként a zsidóság elvesztette hagyományos intézményeit és adminisztratív struktúráját, viszont francia honpolgárrá lépett elő: a zsidóból izraelita lesz, a rabbiból izraelita felekezetű „lelkész”, a zsidóság népi-közöségi dimenziójából egyszerű vallás, az addig magánépületnek számító imaházból pedig középület, közpénzen emelt zsinagóga.

A zsinagóga különösen fontos tét ebben a folyamatban: míg a hatóságok a zsidóság társadalmi beilleszkedésének zálogát, a zsidók az ölükbe hulló emancipáció és a társadalmi környezettel megkötött méltányos alku jelképét látják benne. A század elejétől fogva – de leginkább a II. Császárság idején – valóságos zsinagógaépítési láz keríti hatalmába a franciaországi hitközségeket. A ma is működő zsinagógák csaknem nyolcvan százaléka épült ebben az időszakban.

A zsidók nem az akkor még alig létező francia nemzettudatnak, hanem annak az univerzalizmusnak a nevében kaptak jogegyenlőséget, amelynek a forradalmárok szemében a francia nemzet a megtestesítője. S mivel az univerzalizmusnak a neoklasszicizmus a jellegzetes stílusa, nem meglepő, hogy a XIX. század legelején épülő zsinagógák tervezőinek is erre a viszonylag semlegesnek és egyetemesnek érzett formanyelvre esik a választásuk, annál is inkább, mivel a zsinagógaépítéssel nem rendelkezett számottevő hagyománnyal.

Klasszikus alaprajzával, oszlopos-karzatos belső terével alighanem az 1812-ben emelt bordeaux-i zsinagóga a legsikerültebb azoknak a neoklasszicista zsidótemplomoknak a sorában, amelyek a múlt század első felében épültek Franciaországban. A negyvenes-ötvenes években, az időközben megerősödő francia nemzettudat hatására, gyökeresen megváltozik a helyzet: ettől fogva a francia zsidóságnak nem az egyetemes értékeket képviselő *univerzalista* Franciaországhoz, hanem a tulajdon nemzeti múltjának nagyságára ébredő Franciaországhoz kell asszimilálódnuk. S mivel ezt a nemzeti múltat a zsidóknak is vállalniuk kell, a század derekától épülő francia zsinagógák tervezői nem kerülhették meg a hazai templomépítéssel hagyományait.

Mindamellet nem a túlságosan is katolikusnak

érezett neogótikához, hanem a valamivel semlegetesebbnek tartott neorománhoz nyúlnak vissza. A nemzeti öntudatra ébredés, persze, nemcsak a franciák kiváltsága: a múlt század folyamán – amint erről az orientalista stílusban épült zsinagógák is tanúskodnak – a francia zsidóság is tudatára ébred másságának. 1850-től egészen 1910-ig úgyszólván minden francia zsinagóga a neoromán és az orientalizmus közt ingadozik, vagy az egyiket választja, vagy a másikat, esetleg megpróbál összhangot, kompromisszumot teremteni a kettő között.

Jóllehet az orientalista stílusban épült zsinagógák már 1830 táján megjelentek Németországban, jellemző, hogy Franciaországban a metzi zsinagóga építetői még a negyvenes években is határozottan visszautasítják a keleti referenciát. A neoromán a franciák szerint egyrészt jobban illik az épület vallási funkciójához, másrészt – ez sem utolsó érv – sokkal olcsóbb a kivitelezése, mint az agyoncicomázott neomór terveké. Az 1850-ben épült metzi zsinagóga az első azoknak a neoromán stílusú zsidó templomoknak a sorában, amelyek közül alighanem az 1870-től német kézen levő Strasbourg 1898-ban emelt zsinagógája a legimpozánsabb. (A strasbourgi zsidó templom azonban nem a francia, hanem a Rajna-menti német katedrálisok, nevezetesen a wormszi székesegyház utánezata.)

Míg tehát a forradalom univerzalista francia honpolgára a zsidót – jóhiszeműen – azonosnak véli önmagával (ez a neoklasszicista zsinagógák időszaka), a romantika és a nemzeti öntudatra ébredés Franciaországa már felfedezi benne a másságot, viszont megköveteli, hogy mondjon is le róla (ez a neoromán zsinagógák időszaka). Ellenhatásképpen, a zsidóság is ráébred tulajdon másságára, etnikai dimenziójára, sajátos múltjára: megjelenik az orientalizmus.

Ennek az 1869-ben épült besançoni zsinagóga a legsikerültebb alkotása. Ez az ezeregy éjszakát idéző épület – két minarettornyával, csúcsíves, keskeny ablakaival, szalagfonatos díszítőelemeivel, a kapuzat félkörívével és a kupola gömbjével – részint a granadai mór épületekre, részint a kairói mecsetekre emlékeztet. Épültek 1870 és 1880 között más francia zsinagógák is orientalista stílusban, de egyik sem ment ilyen messze a keleties titokzatosság érzékeltetésében. Annál is nagyobb ennek a zsinagógának a művészettörténeti jelentősége, mivel, a németországi zsinagógák eltűntével, ma már csak Magyarországon áll egy-

két olyan zsidó templom, amely méltó párja lehetne a besançoninak...

A két véglet, a francia nemzeti múltban gyökerező neoromán és a zsidó másságot hirdető orientalizmus között azonban kompromisszumos stílusmegoldások is akadtak szép számmal. Ilyen volt a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben divatos *bizánci román*, amely igyekezett összehangolni a nemzeti múlt vállalását a tapintatosan sugallt zsidó identitással. E stílusirányzatnak az 1871 és 1879 közt épülő dijoni zsinagóga a legjellegzetesebb példája. A katedrálisnak is beillő monumentális épület – négy tornyával, nyolcszögű kupolájával és kereszt-hajójával – méltán állítható a szintén székesegyházi képzeteket keltő strasbourgi zsinagóga mellé.

Igaz, a növekvő századvégi antiszemitizmus légkörében nincs sok értelme a tapintatos utalásnak. A Dreyfus-per, meglehetősen csak 1894 legvégén veszi kezdetét, előjelei már a nyolcvanas években érezhetőek. Egyáltalán nem meglepő, hogy a századforduló felé erősen csökken Franciaországban a zsinagógaépítés dinamizmusa. Mintha a per megkérdőjelezte volna a zsidóság integrációját, és mint ha ezzel az otthonra találást jelképező templomépítés is egy kicsit értelmét veszítette volna.

Alighanem az 1891-es lille-i zsinagóga az utolsó jelentős épület a XIX. században emelt francia zsidó templomok sorában. Nem véletlen, hogy a templomot, amelyet a francia forradalom (és a zsidó jogegyenlőség) századik évfordulóján avatnak fel, stílus dolgában a lehető legnagyobb semlegesség jellemzi. Nincs is rajta semmi tipikusan vallási, az épület rendeltetését jelző oromzati törvényábrán meg a kapuzat fölötti héber feliraton kívül. E szántszándékkal szerény, már-már jellegtelen, minden monumentalitást nélkülöző épület, semmi kétség, sokkal inkább francia, mint zsidó...

Ettől fogva a franciaországi zsinagógák egyre dísztelenebbek, diszkrétebbek, szerényebbek: a csaknem csupasz homlokzaton immár semmi sem utal az épület rendeltetésére. Ilyen a Marais negyedbeli rue Pavée zsinagógája, és ilyen az 1930-ban épült belville-i zsidó templom (az előbbi a *modern-style*, az utóbbi a Bauhaus irányzatát követi).

A rue Pavée zsinagógája, amelyet a francia szecesszió nagy hírű építész, Hector Guimard tervezett, építészeti jelentősége mellett azért is fontos, mivel – az eddig említett zsidó templomoktól eltérően, amelyek csaknem mind a reformista zsidóság számára épültek – a viszonylag ritkább ortodox

zsinagógák közül való. A közepén homorú homlokzaton három keskeny, magas és felül félkörívben végződő ablaksor fut végig, és ugyanezt a hármas felosztást tükrözi a bejárat is. Akárcsak az ablakok, maga az épület is rendkívül keskeny (szélessége alig valamivel több tizenegy méternél), és ezt a karcú eleganciát a ablaksorokat vertikálisan tagoló kolonettek is kiemelik.

A csodaszép épület már csak azért is megérdemli, hogy részletesebben megemlékezzünk róla, mivel van valami különös rokonság közte és a cikk legelején említett Kazinczy utcai zsinagóga között. Annál is inkább, mivel csaknem azonos időben építették őket (a budapestit 1913-ban, a párizsit 1914-ben), s mivel mindkettő ortodox templom. És mindkettő afféle „rejtőzködő”, „bujkáló” épület: a Guimard-féle templom vagy három-négy méterre húzódik hátrább a környező házak vonalától, és visszahúzódik a Kazinczy utcai is, elannyira, hogy ha a Király utca felől közelítjük meg, jó darabig szinte észre se vesszük (bár az is igaz, hogy a Rákóczi út felől nézve teljesen elzárja a perspektívát).

A két épület hasonlósága azonban nem rejtheti el azt az alapvető különbséget, amelynek lényege a historicizmushoz való kétféle viszonyban rejlik. Míg Guimard határozottan elveti a historicizmust, a Löffler testvérek – miként erről az egyiptomi (vagy asszír?) díszítőelemek, a templom méretei, hangsúlyozott szögletessége, a szeszélyesen elhelyezett és különböző formájú ablakok meg az oromzat díszjei is tanúskodnak – megpróbálják korszerűsíteni. Az ő zsinagógájuk valójában középut a mérsékelt modernségigény, illetve az orientalizmus elavult formanyelvének megújítása között: a magyarországi ortodox zsidóság még túlon túl idegennek számít a századelőn, hogysem eltakarhatta volna Másságát a Guimard-éhoz hasonló semleges homlokzattal.

A XIX. századi zsinagóga – és Dominique Jarassé érdeme, ha ma ezt jobban tudjuk –, homlokzatával és belső terével a kor művészeti ízlésének, előítéleteinek és eszményeinek kifejeződése. Annak megfogalmazása, hogy – adott körülmények között – éppen mennyit vállalhatott és mutathatott meg a zsidóság sajátos identitásából, és hogy mennyire kellett alkalmazkodnia a befogadó ország elvárásaihoz. Ebből a szempontból elmondható, hogy a XIX. századi francia zsinagógaépítészet egy viszonylag hosszú történelmi időszakban egyik legpontosabb fokmérője a zsidóság társadalmi beilleszkedésének.